अथ ताद्धितेषु भावकर्मार्थाः । ३६ ।

१७७८ **तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ।** (५-१-११५) ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । 'क्रिया चेत्' इति किम्-गुणतुल्ये मा भूत्, पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । १७७९ **तत्र तस्येव ।** (५-१-११६) मधुरायामिव मधुरावत्स्रुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य भावः । १७८० **तदर्हम् ।** (५-१-११७)

अथ भावकर्मार्थो निरूप्यन्ते । **तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ।** तुल्यमिति क्रियेत्यस्य विशेषणम् । सामान्याभिप्रायं नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययः स्यात् । यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । तुल्या क्रियेत्यर्थे वतिः स्यादिति यावत् । **ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीत इति ।** अत्र ब्राह्मणवदित्युदाहरणम् । ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इति विग्रहवाक्यम् । अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनं लक्ष्यते । ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकर्तृकाध्ययनमिति बोधः । **गुणतुल्य इति ।** द्रव्यतुल्येऽपीति बोध्यम् । तेन चैत्रेण तुल्यो धनी देवदत्त इत्यादौ न भवति । 'अयमेवं न तद्वत्' इत्यादौ वतेः साधुत्वार्थम् आहेति क्रियापदं प्रयुञ्जते वृद्धाः । **तत्र तस्येव ।** तत्रेवेति तस्येवेति चार्थे सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च वतिः स्यादित्यर्थः । अतृतीयान्तार्थ आरम्भः । अस्मादेव निर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तम्यपीति भाष्यम् । अत्र क्रिया चेदिति नानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति— **मधुरायामिव मधुरावत्स्रुघ्ने प्राकार इति ।** अत्र मधुरायामिवेति नाधिकरणसप्तमी । तथा सति विद्यमानेति क्रियापदसापेक्षतया असामर्थ्यात् । अत एव अस्मादेव सूत्रनिर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीति भाष्यं संगच्छते । मधुरासंबन्धिप्राकार-

---

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्याद्यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा । **ब्राह्मणेन तुल्यमिति ।** 'नन्वत्र ब्राह्मणो यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्तते' इति वाक्यार्थोऽसंगत इति चेत् । अत्राहुः— ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते । 'ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थः' इति न कोऽपि दोषः । **गुणतुल्य इति ।** उपलक्षणमिदम् । अक्रियातुल्य इत्यर्थः । एवं च 'ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रियः' इत्यर्थे 'ब्राह्मणवत् क्षत्रियः' इति प्रयोगोऽसाधुरेव । अतएव 'पर्वतो वह्निमान् महानसवत्' इति वाक्ये 'महानससदृशः पर्वतः' इत्यर्थे वतेरसाधुत्वं मत्वा तस्य वतेः साधुत्वरक्षणार्थं 'पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हति' इत्यादि क्रियापदं प्रयुञ्जते वृद्धाः । **तत्र तस्येव ।** सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः । 'क्रिया चेत्'

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । तेनेह न—राजानमर्हति छत्रम् । १७८१ तस्य भावस्त्वतलौ । (५-१-११९) प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम्, गोता । 'त्वान्तं क्लीबम्' (लि १२०)

सदृशः स्रुघ्नस्य प्राकार इति बोधः । **मैत्रस्य भाव इति** । वृत्तमित्यर्थः । **तदर्हम्** । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । 'तत्' इति कर्मणि द्वितीयान्तम् । लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थात् । कृद्योगलक्षणषष्ठ्यभावस्तु आर्षः । 'वतिः' इत्यनुवर्तते । द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे वतिः स्यादित्यर्थः । **विधिमर्हतीति** । विधिं लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थः । **विधिवत्पूज्यत इति** । हरिरिति शेषः । विधिं लब्धुं योग्यं हरिपूजनमित्यर्थः । विहितं प्रकारमनतिक्रान्तमिति यावत् । **मण्डूकप्लुत्येति** । पूर्वसूत्रे अननुवृत्तेरिति भावः । **तस्य भावः** । षष्ठ्यन्ताद्भाव इत्यर्थे त्वतलौ स्त इत्यर्थः । भावशब्दस्य अभिप्रायादावपि वृत्तेराह—**प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भाव इति** । त्वतलप्रत्ययौ यत उत्पत्स्येते तस्मात्प्रकृतिभूतशब्दाद् व्यक्तिबोधे जायमाने यज्जात्यादिकं विशेषणतया भासते तद्व्यक्तिविशेषणं भावशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । यथा—गोशब्दाद्धि व्यक्तिबोधे जायमाने गोत्वं विशेषणत्वेन भासते, गोशब्दस्य गोत्ववतीषु व्यक्तिषु गोत्वे च शक्तिग्रहणात् । न हि गोत्वं विहाय गोव्यक्तिषु गोशब्दस्य शक्तिग्रहः संभवति, अतीतानागतानां वर्तमानानां चानन्तत्वेन युगपदुपस्थित्यसंभवात्, गोशब्दात् प्राणित्वपशुत्वादिरूपेणापि गोव्यक्तिप्रतीत्यापत्तेश्च । ततश्च सर्वासु गोव्यक्तिष्वनुगतं तदितरव्यक्तिभ्यो व्यावृत्तं कश्चिद्धर्मविशेषं शक्यतावच्छेदकं पुरस्कृत्य गोशब्दः प्रवर्तत इति सिद्धान्तः । एवं घटादिशब्दा अपि घटत्वादितत्तद्धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्तन्ते ।

इति नानुवर्तते इति द्रव्यादितुल्ये वत्प्रत्ययो भवति । **मथुरावत्स्रुघ्न इति** । मथुरायां यादृशः प्राकारः तेन तुल्यः प्राकारः स्रुघ्ने इत्यर्थः । **तदर्हम्** । अर्हतीत्यर्हं पचाद्यच् । यद्यपि कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम्, तथापि अत्र सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके । 'कर्तृकर्मणोः–' इति षष्ठ्या अनित्यत्वज्ञापकमिदम् । तेन च 'धायैरामोदमुत्तमम्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति तु कारकेष्ववोचाम । द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङन्तेन विगृह्णाति—**विधिमर्हतीति** । कथं तर्हि 'ततो यथावद्विहिताध्वराय' इति, असत्त्वार्थकस्य कर्मत्वासंभवेन द्वितीयान्तत्वाभावादिति चेत् । अत्राहुः—यथाशब्दो वृत्तिविषये सत्त्वार्थकः, तथात्वमित्यादिषु त्वतलादिदर्शनाद् । अन्यथा षष्ठ्यपि नास्तीति त्वतलौ न स्याताम् । तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादर्हार्थे वतिः, योग्यतामर्हतीति विधानमित्यर्थात् क्रियायोगोऽपि सुलभ इति । **तस्य भावस्त्वतलौ** । **प्रकृतीति** । न तु यः कश्चिद्धर्मः, घटत्व-

'तलन्तं स्त्रियाम्' (लि १७)। १७८२ आ च त्वात् । (५-१-१२०) 'ब्रह्मणस्त्वः-' इत्यतः प्राक्त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थम्। गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम्। चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता। पौंस्नम्, पुंस्त्वम्, पुंस्ता। १७८३ न

तदिदं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देन विवक्षितमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम्। **गोर्भाव इति**। गोशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोधः। **त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियाम् इति**। लिङ्गानुशासनसूत्रसिद्धमिदम्। **आ च त्वात्**। 'त्वतलौ' इत्यनुवर्तते। आङ्मर्यादायाम्, तदाह **ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्रागिति** । ननु 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यतः त्वतलोरुत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यैव सिद्धेरधिकारोऽयं व्यर्थ इत्यत आह **अपवादैरिति** । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यादिविहितैरिमनिजादिभिरपवादैः समुच्चयार्थमित्यर्थः । असति त्वेतस्मिन्नधिकारसूत्रे उत्तरत्र इमनिजादिविधिषु त्वतलोरनुपस्थितिः स्यात्। प्रत्यक्षनिर्दिष्टैरिमनिजादिविशेषैः शान्ताकाङ्क्षत्वात्। अन्यथा 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकृतस्य अणः 'अत इञ्' इत्यादावपि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः। प्रयोजनान्तरमाह **गुणवचनादिभ्य इति** । अन्यथा भावेऽर्थे सावकाशयोस्त्वतलोः कर्मण्यर्थे गुणवचनादिभ्यो विशेषविहितेन ष्यञा बाधप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवमपि आत्वादित्येवास्तु, स्वरितत्वादेव पूर्वसूत्रादिह त्वतलोरनुवृत्तिसिद्धेस्तदनुकर्षार्थश्चकारो व्यर्थ इत्यत आह—**चकार इति**। अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः । **पौंस्नमिति**। संयोगान्तलोपे 'पुमः खय्यम्परे' इति रुत्वम्। पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ, विसर्गे कृते सत्वम्। एवं पुंस्त्वम्। तत्र 'ह्रस्वात्तादौ-' इति षत्वं तु न भवति, सवनादिषु

मित्यत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरभानात्। **गोर्भाव इति**। इह गोशब्दोऽर्थपरः, शब्दस्वरूपपरो वेति पक्षद्वयम्। यदार्थपरः, तदा धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः, स च धर्मत्वेनैव भासते। प्रकृतिजन्येत्यादिस्तु प्रयोगोपाधिः। यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः,। स च धर्मविशेष एव। पाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसम्बन्धः प्रकारः। पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्मत्वरूपसम्बन्धः। तथा औपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसम्बन्धः प्रकारः। राजपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वत्वरूपसम्बन्ध इत्यादूह्यम्। एवं स्थिते हरिटीकायां यदुक्तं 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति, तत्र नापूर्वं शक्त्यन्तरं कल्प्यम्। उक्तरीत्यैव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः। **अपवादैः सहेति**। 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यादिभिः। **चकार इति**। अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः। **पौंस्नं पुंस्त्वमिति**। संयोगान्तलोपे 'पुमः

नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः। (५-१-१२१) इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा। अपतित्वम्। अपटुत्वम्। नञ्पूर्वात् किम्–बार्हस्पत्यम्। तत्पुरुषात् किम्–नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भाव आपटवम्। अचतुर इति किम्–आचतुर्यम्। आसङ्गत्यम्। आलवण्यम्। आवट्यम्। आयुध्यम्। आकत्यम्। आरस्यम्। आलस्यम्।

१७८४ **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। (५-१-१२२)** वावचनमणादिसमा-

पाठात्। **न नञ्पूर्वात्। इतः परमिति।** त्वतल्विधेरूर्ध्वमित्यर्थः, 'नञ्पूर्वाद् इत्युत्तरस्य प्रतिषेधः' इति भाष्यादिति भावः। **चतुरादीनिति।** चतुर, संगत, लवण, वट, युध, कत, रस, लस एतान् वर्जयित्वेत्यर्थः। **अपतित्वमिति।** इह 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक् न भवति। **अपटुत्वमिति।** इह 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति। **बार्हस्पत्यमिति।** 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक्। **आपटवमिति।** 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण्। अपटुशब्दस्य बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावान्नास्याणो निषेध इति भावः। **आचतुर्यमिति।** अचतुरस्य भावः, ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। **आसंगत्यमिति।** असंगतशब्दात् ष्यञ्। **आलवण्यमिति।** अलवणशब्दात् ष्यञ्। **आवट्यमिति।** न वटः अवटः, तस्मात् ष्यञ्। **आयुध्यमिति।** अयुधशब्दात् ष्यञ्। **आकत्यमिति।** अकतशब्दात् ष्यञ्। **आरस्यमिति।** अरसशब्दात् ष्यञ्। **आलस्यमिति।** लसतीति लसः, न लसः अलसः, तस्मात् ष्यञ्। **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।** 'तस्य भावः' इत्यनुवर्तते। पृथ्वादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भावे इमनिज् वा स्यादित्यर्थः। ननु 'वा' ग्रहणं व्यर्थम्, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात्। नच इमनिजभावे त्वतल्प्रत्ययार्थं वाग्रहणमिति वाच्यम्, आ च त्वादित्येव तत्समावेशसिद्धेरित्यत आह—**वावचनमणादिसमावेशार्थमिति।** पृथुमृदुप्रभृतिषु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणः, चण्डखण्डादिषु गुणवचनलक्षणष्यञः, बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्य अञश्च औत्सर्गिकस्य समावेशार्थमित्यर्थः। अन्यथा महाविभाषावशाद् 'अपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये

खयि–' इति रुत्वम्। पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ, विसर्गे कृते सत्वम्। **अपतित्वमिति।** इह 'पत्यन्त–' इति यग् न भवति। **अपटुत्वमिति।** इह तु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति। **आचतुर्यमित्यादि।** ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। **पृथ्वादिभ्यः। अणादीति।** इगन्तलघुपूर्वेषु पृथुमृदुप्रभृतिष्वणः समावेशः। चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञः। बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याञ

वेशार्थम् । १७८५ र ऋतो हलादेर्लघोः । (६-४-१६१) हलादेर्लघो-र्ऋकारस्य रः स्याद् इष्ठेमेयस्सु । १७८६ टेः । (६-४-१५५) भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा, पार्थवम् । म्रदिमा, मार्दवम् । १७८७ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । (५-१-१२३) चादिमनिच् । शौक्ल्यम्, शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । 'पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम्' (वा ४२११) । द्रढिमा । षो ङीषर्थः । औचिती । याथाकामी । १७८८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः

षष्ठ्या वा' इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिमनिच्त्वतलामभावे तेषां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । **र ऋतो हलादेः** । र इति प्रथमान्तम् । इष्ठेमेयस्स्विति शेषपूरणम् । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं हलादेरङ्गस्य लघोः ऋकारस्य र इति रेफाकारसंघात आदेशः स्याद् इष्ठनि इमनि ईयसि च परे इत्यर्थः । **टेः** । 'इष्ठेमेयस्सु' इत्यनुवर्तते । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतो लोप इति च, तदाह **टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्स्विति** । **प्रथिमेति** । पृथुशब्दादिमनिच्, चकार इत्, नकारादिकार उच्चारणार्थः । ऋकारस्य रः, उकारस्य गुणं बाधित्वा टेर्लोपः । **पार्थवमिति** । इमनिजभावे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् । **म्रदिमेति** । मृदुशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः, 'टेः' इति टिलोपश्च । **मार्दवमिति** । 'इगन्ताच्च–' इत्यण् । **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च** । षष्ठ्यन्तेभ्यो वर्णवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे ष्यञ् च स्यादित्यर्थः । गुणवचनत्वादेव ष्यञि सिद्धे इमनिच्समुच्चयार्थं वचनम् । 'पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च । परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत्' इति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति **पृथुमृदुभृशेत्यादि** । तेन कृतयतीत्यादाविष्ठवत्त्वेऽपि रभावो न । **द्रढिमेति** । दृढशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः । भ्रशिमा क्रशिमा द्रढिमा परिव्रढिमा । ननु वर्ण-दृढादीनां ष्यञन्तानां लोकतो नपुंसकत्वात् ष्यञः षित्त्वस्य किं प्रयोजनमित्यत आह **षो ङीषर्थ इति** । **औचितीति** । उचितशब्दाद् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि लोकात् स्त्रीत्वम् । षित्त्वाद् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । उचितस्तु न दृढादिः, तद्गणे अदर्शनाद् इमनिच्प्रसङ्गाच्च । अस्यैव ष्यञ उत्तरसूत्रे अनुवृत्तेरिहैव तस्य

इति बोध्यम् । त्वतलौ तु पूर्वसूत्रेणैव लब्धौ । **र ऋतो** । हलादेः किम्, ऋजिष्ठः । ऋजीयान्, लघोः किम्, कृष्णिमा । 'पृथुमृदुभृश–' इति परिगणने तु 'हलादेर्लघोः' इति त्यक्तुं शक्यम् । **वर्णदृढादिभ्यः** । गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनम् । 'पृथुमृदुभृश–' इति परिगणनादिह रभावो न भवति । कृतमाचष्टे कृतयति । णाविष्ठ-वद्भावः । **औचितीति** । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । 'हलस्तद्धितस्य' इति

कर्मणि च। (५-१-१२४) चाद्भावे। जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम्। मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम्। ब्राह्मण्यम्। **'अर्हतो नुम् च'** (वा ३०१२) अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती। ब्राह्मणादिराकृतिगणः। १७८६ **यथातथायथापुरयोः पर्यायेण।** (७-३-३१) नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ। अयथातथाभाव आयथातथ्यम्, अयाथा-

---

षित्त्वप्रयोजनकथनमिति बोध्यम्। **याथाकामीति।** काममनतिक्रम्य यथाकामम्। ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञि लोकात् स्त्रीत्वं षित्त्वाद् ङीष्। **गुणवचन।** गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावे कर्मणि च अर्थे ष्यञित्यर्थः। **अर्हतो नुम्चेति।** वार्तिकमिदम्। 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति सूत्रेण शतरि अर्हच्छब्दः पूज्यवाचीति कैयटः। अर्हच्छब्दात् ष्यञ् स्यात्प्रकृतेर्नुम् चेत्यर्थः। मित्त्वादन्त्यादचः परः। अनुस्वारपरसवर्णौ। लोकाद् नपुंसकत्वं स्त्रीत्वं च। तदाह **आर्हन्त्यमार्हन्तीति।** आर्हन्त्यशब्दाद् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः। यथातथेति निपातसमुदायः। यथापुरमिति पुराशब्देन पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः। इमौ शब्दौ नञ्पूर्वपदौ ब्राह्मणादी। तयोः ष्यञि आदिवृद्धौ विशेषमाह **यथातथायथापुरयोः पर्यायेण।** आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य चेत्यधिकारे इदं सूत्रम्। 'नञः शुचि-' इत्यतो 'नञः' इत्यनुवर्तते, तदाह **नञः परयोरेतयोरिति।** यथातथा यथापुर इत्यनयोरित्यर्थः। **पर्यायेणेति।** कदाचित्पूर्वपदस्य कदाचिदुत्तरपदस्येत्यर्थः।

यलोपः। एवं यथाकामी। दृढ, वृढ, परिवृढ, भृश, कृश, इत्यादि। अत्र द्वे गणसूत्रे— **'वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम्'**। विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पञ्च तदन्तानां समासानामनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः। वियातत्वम्, वियातता, वियातिमा, वैयात्यम्। विलाभिमा, वैलाभ्यम्। विमतिमा, वैमत्यम्। इगन्तत्वादणपि—वैमतम्। विमनिमा, वैमनस्यम्। विशारदिमा, वैशारद्यम्। त्वतलोः समावेशेन विलाभत्वम्, विलाभतेत्यादीन्यप्यूह्यानि। **समो मतिमनसोः।** समः परे ये मतिमनसी तदन्तयोः समासयोरनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः। संमतित्वम्, संमतिता, संमतिमा, सांमत्यम्। इगन्तत्वादणि—सांमतम्। संमनस्त्वम्। संमनस्ता। संमनिमा। सांमनस्यम्। **गुणवचन।** ष्यञनुवर्तते, कर्म क्रिया कार्यं च। 'शरीरायासमात्रसाध्यं शौचादि क्रिया। शास्त्रेण विहितो यागादिः कार्यम्' इति तयोर्भेदमाहुः। **अर्हत इति।** 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजार्थाभिधायीति कैयटः। **आकृतिगण इति।** केषांचित्पाठस्तु कार्यान्तराय। तथा हि—'अर्हतो नुम् च' इति नुमर्थः पाठः। एकभावः, त्रिभावः, अन्यभावः, एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः। तथा च प्रत्याहाराह्निके वार्तिके

तथ्यम्। आयथापुर्यम्, अयाथापुर्यम्, आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः। 'चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्' (वा ३०११)। चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। चातुराश्रम्यम्। त्रैस्वर्यम्। षाड्गुण्यम्। सैन्यम्। सान्निध्यम्। सामीप्यम्। औपम्यम्। त्रैलोक्यम् इत्यादि। सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः। 'सर्वादेः–' (वा२७४८) इति लुक्। स एव सार्ववेद्यः। 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च' (ग सू ६३)। चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः। स एव चातुर्वैद्यः। चतुर्विद्यस्य इति पाठान्तरम्। चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः। १७६० **स्तेनाद्यन्नलोपश्च**। (५-१-१२५) 'न' इति सङ्घातग्रहणम्। 'स्तेन चौर्ये' पचाद्यच्। स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम्।

आयथातथ्यमिति। यथातथेति निपातनात् ष्यञि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः। **अयाथातथ्यमिति**। उत्तरपदस्यादिवृद्धिः। **आयथापुर्यमिति**। यथापुरशब्दात् ष्यञि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः। **अयाथापुर्यमिति**। उत्तपदस्यादिवृद्धिः। **आपादसमाप्तेरिति**। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **चतुर्वर्णादीनामिति**। चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे ष्यञ उपसंख्यानमित्यर्थः। **सर्ववेदा इति**। 'पूर्वकाल–' इति समासः। **लुगिति**। अध्येतृप्रत्ययस्येति शेषः। **स एव सार्ववैद्य इति**। सर्ववेदशब्दात् स्वार्थे ष्यञिति भावः। **चतुर्वेदस्येति**। वार्तिकमिदम्। ष्यञिति शेषः। **चतुर्वेद इति**। 'तद्धितार्थ–' इति द्विगुः। ततोऽध्येतृप्रत्ययस्याणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। **चतुर्विद्यस्येतीति**। 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च' इति वार्तिके 'चतुर्वेदस्य' इत्यस्य स्थाने 'चतुर्विद्यस्य' इति केचित्पठन्तीत्यर्थः। चतस्रो विद्याः अधीते इत्यर्थे 'तद्धितार्थ–' इति द्विगौ 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्च' इति ठकि 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति तस्य लुकि चतुर्विद्यशब्दात् स्वार्थे ष्यञि उभयपदवृद्धौ चातुर्वैद्य इति रूपमिति भावः। **स्तेनाद्यन्नलोपश्च**। यदिति च्छेदः। स्तेनशब्दात् षष्ठ्यन्ताद् भावे कर्मणि चार्थे यत्स्यादित्यर्थः। **नेति सङ्घातग्रहणमिति**। नलोपश्चेत्यत्र नेत्यकार उच्चारणार्थो न भवति। किंतु नकाराकारसंघातग्रहणमित्यर्थः। **स्तेयमिति**। स्तेनशब्दाद् यत्प्रत्यये सति नेति संघातस्य लोप इति भावः। नच

प्रयोगः—'आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायाद्' इति। अन्यभाव एव आन्यभाव्यम्। अन्यत्वमित्यर्थः। यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैरुक्तम् 'आन्यभाव्यमप्रयोगः' इति, तत्त्ववैयाकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयम्। **सर्ववेदा इति**। 'पूर्वकालैक–' इति समासः। **चतुर्वेद इति**। तद्धितार्थे द्विगुः। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक्। **चतुर्विद्य इति**। 'विद्यालक्षणसूत्रान्ताट्ठक्'। तस्य लुक्। **संघातग्रहणमिति**। वर्णग्रहणे तु 'यस्येति च' इत्यकारलोपे सतीष्टं न सिध्यति। 'अचः परस्मिन्–'

'स्तेनात्' इति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति । १७६१ **सख्युर्यः** । (५-१-१२६) सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । 'दूतवणिग्भ्यां च' दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । 'वणिज्यम्' इति काशिका । माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणि' इत्याह । भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि । १७६२ **कपिज्ञात्योर्ढक्** । (५-१-१२७) कापेयम् । ज्ञातेयम् । १७६३ **पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्** । (५-१-१२८) सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । 'राजासे'

नकारमात्रलोपेऽपि 'यस्येति च' इत्यकारलोपात् स्तेयमिति सिध्यतीति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्–' इत्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तमाश्रित्य एकारस्य अयादेशप्रसङ्गात् । नच संघातग्रहणेऽपि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यकारस्यैव लोपः स्यादिति शङ्क्यम्, 'यस्येति च' इत्येव अकारस्य लोपसिद्धावि नलोपविधिवैयर्थ्यात्, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः–' इति निषेधाच्च । **योगं विभज्येति** । 'स्तेनात्' इति पृथक् सूत्रम् । 'ष्यञ्' इत्यनुवर्तते । स्तेनशब्दाद्भावे कर्मणि च ष्यञित्यर्थः । समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञकं भवतीति आकडारसूत्रभाष्यरीत्या स्तेनशब्दस्य पचाद्यजन्तस्य कृदन्तस्य गुणवचनत्वाभावादप्राप्ताविदं वचनम् । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया गुणवचनत्वेऽपि यत्प्रत्ययेनापवादेन पक्षे समावेशार्थं वचनम् । ततो 'यन्नलोपश्च' इति योगान्तरम् । 'स्तेनात्' इत्यनुवृत्तावुक्तोऽर्थः । **केचिदिति** । भाष्यादृष्टत्वाद् योगविभागोऽयमप्रामाणिक इति भावः । **सख्युर्यः** । सखिशब्दात् षष्ठ्यन्ताद् भावकर्मणोः यः स्यादित्यर्थः । दूतवणिग्भ्यां चेति । वार्त्तिकमिदम् । आभ्यामपि षष्ठ्यन्ताभ्यां भावकर्मणोः यः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । **नास्त्येवेति** । वार्तिकत्वे तस्य भाष्ये पाठावश्यकत्वात् पाठस्य चाभावादप्रामाणिकमेवेदं वृत्तिपठितं वार्तिकमिति भावः । तर्हि दूतवणिग्भ्यां भावकर्मणोः कथं यप्रत्यय इत्याशङ्क्य नास्त्येव यप्रत्ययः, किंतु ष्यञेवेत्याह **ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपीति** । अपिना दौत्यसंग्रहः । **कपिज्ञात्योर्ढक्** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां भावकर्मणोः ढगित्यर्थः । अत्र कपिज्ञात्योः भावकर्मणोश्च न यथासंख्यम्, व्याख्यानात् । **पत्यन्त** । पत्यन्तेभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च षष्ठ्य-

---

इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादयादेशप्रसङ्गादिति भावः । ननु संघातग्रहणेऽपि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्याकारस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातग्रहणस्येति चेत् । मैवम्, आरम्भसामर्थ्याद् 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः–' इति निषेधाद्वा तत्सिद्धेः । **कपिज्ञात्योः** । इह कपिज्ञाती द्वौ, भावकर्मणी अर्थावपि द्वौ, तयोर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । एवं

(ग सू १०६) राजन्शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । **राज्ञो** भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्, आधिराज्यम् । १७६४ **प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ।** (५-१-१२६) प्राणभृज्जाति-आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचन-कौमारम्, कैशोरम्, औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् । १७६५ **हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।** (५-१-१३०) द्वैहायनम् ।

न्तेभ्यो भावकर्मणोर्यक् स्यादित्यर्थः । **राजासे इति ।** पुरोहितादिगणसूत्रमिदम् । राजा असे इति च्छेदः । स इति समासस्य प्राचां संज्ञा । तदाह—**राजन्शब्द इति । राज्यमिति ।** यकि टिलोपः । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावस्तु न, अभावकर्मणोरिति पर्युदासात् । **समासे त्विति ।** अधिको राजा अधिराजः प्रादिसमासः । असे इति पर्युदासाद्यगभावे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि आधिराज्यमिति रूपमित्यर्थः । यक्ष्यञोः स्वरे विशेषः । **प्राणभृज्जाति ।** प्राणभृतः—प्राणिनः, तज्जातिवाचिभ्यो वयोविशेषवाचिभ्य उद्गात्रादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोः अञित्यर्थः । प्राणभृज्जातीति उदाहरणसूचनम् । एवं वयोवचनेति । **हायनान्त ।** हायनान्तेभ्यो युवादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोः अण् स्यादित्यर्थः । **द्वैहायनमिति ।** द्विहायनस्य भावः कर्म वेति विग्रहः । वयोवचन-

---

'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः—' 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यः—' इत्यत्रापि बोध्यम् । **ब्राह्मणादित्वादिति ।** यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितः, तथाप्ययमेव 'असे' इति प्रतिषेधो ज्ञापयति 'अस्त्यत्र प्रकरणे राजन्शब्देन तदन्तविधिः' इति । एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे विशेषविहितो यगेव भवति । अन्ये तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव तदन्तात् कथंचित्ष्यञि सिद्धे राजन्शब्दस्य तत्र पाठो यका सह समावेशार्थ इति । तथा चावेष्ट्यधिकरणे शाबरभाष्ये उक्तं 'राज्ञः कर्म राज्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्' इति । पुरोहित, संग्रामिक, पथिक, सारथिकेत्यादयः पुरोहितादयः । **प्राणभृज्जाति ।** मुखनासासंचारी वायुः प्राणः । 'प्राणिजाति—' इत्येव सुवचम् । प्राणभृदिति किम्, तृणत्वम्, तृणता । जातीति किम्, देवदत्तत्वम् । **औद्गात्रमिति ।** उद्गात्रादिषु ये ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो 'होत्राभ्यश्छः' इति छे प्राप्ते अञ् विधीयते । सुष्ठु दुष्ठु द्वाभ्यां गुणलक्षणे ष्यञि प्राप्ते, वधूशब्दादिगन्तलक्षणेऽणि, शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः । इह तु **'सुभगं मन्त्रे'** पठ्यते । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगे अञमुत्पादयतीत्यर्थः । 'महते सौभगाय' । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वादिह 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते—' इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । अतएव मन्त्रेऽपि क्वचिदञ् न भवति । 'सौभाग्यमस्यै दत्त्वाय' इह ष्यञ् । **हायनान्त ।** अस्मात्त्वतलोः

त्रैहायनम्। यौवनम्। स्थाविरम्। 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' (वा ३०८३)। श्रौत्रम्। कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते। कौशल्यम्, कौशलमित्यादि। १७९६ इगन्ताच्च लघुपूर्वात्। (५-१-१३१) शुचेर्भावः कर्म वा शौचम्। मौनम्। कथं काव्यम्—कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वा-

---

लक्षणस्य अणोऽपवादः। एवं त्रैहायनमपि। **यौवनमिति**। अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। **श्रोत्रियस्येति**। वार्तिकमिदम्। श्रोत्रियशब्दात् षष्ठ्यन्ताद् भावकर्मणोः अण्, प्रकृतेर्यलोपश्चेत्यर्थः। 'य' इति संघातग्रहणम्। **श्रौत्रमिति**। छन्दोऽधीते इत्यर्थे छन्दश्शब्दाद् घप्रत्यये तस्य इयादेशे प्रकृतेः श्रोत्र इत्यादेशे 'यस्येति च' इत्यल्लोपे श्रोत्रियशब्दः। श्रोत्रियस्य भावः कर्म वेत्यर्थे श्रोत्रियशब्दादणि यकाराकारसंघातस्य लोपे रेफादिकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे श्रौत्रमिति रूपम्। यकारादकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे सति यकारमात्रस्यानेन लोपे तु रेफादिकारस्य यण् स्यात्। नच तस्य 'यस्येति च' इति लोपः शङ्क्यः, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायात्। अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावाच्च। 'श्रोत्रियस्य घलोपश्च' इत्येके पठन्ति। **इगन्ताच्च**। लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति विग्रहः। पूर्वत्वं च इगवधिकमेव गृह्यते, व्याख्यानात्। तथा च लघुपूर्वो य इक् तदन्तात्प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोरण् स्यादित्यर्थः। गुणवचनेत्यादेरपवादः। **कथं काव्यमिति**। कविशब्दस्य लघुपूर्वेगन्तत्वाद्

प्राप्तयोरविधानम्। युवस्थविरशब्दाभ्यां वयोवचनलक्षणे अणि प्राप्ते। **यौवनमिति**। अणि परतः 'अन्' इति प्रकृतिभावः। मनोज्ञादिपाठाद् वुञपि। यौवनकम्। 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति प्रकृतिभावः। **श्रोत्रियस्येति**। 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इत्यत्र छान्दसः श्रोत्रभावः घंश्च प्रत्यय इति यदा व्याख्यानम्, तदेह 'घलोपः' इति यथाश्रुतम्। यदा तु 'वाक्यार्थे पदरचनम्' इति पक्षः, तदा घशब्देन इय इति रूपं लक्ष्यते। क्वचित्तु 'यलोपश्च' इति पाठः, तत्र येति संघातग्रहणं व्याख्येयम्। वर्णग्रहणे त्विकारस्य यणादेशः स्यान्न तु 'यस्येति च' इति लोपः। अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावात्। एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। मूलपुस्तकेषु 'यलोपः' इति मुख्यपाठ एव प्रायेण दृश्यते, न तु घलोप इति पाठः। **इगन्ताच्च**। लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रातिपदिकविशेषणम्। पूर्वत्वं च संनिधानादिगवधिकमेव। तेनातिपाण्डुशब्दान्न भवति। 'लघुपूर्वकः' इत्येव सुवचम्। लघुपूर्वश्चासौ इक् च लघुपूर्वेक् तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तलाभ इति नव्याः। इगन्तात्किम्, घटत्वम्। लघुपूर्वात्किम्, पाण्डुत्वम्। **कथं काव्यमिति**। कुधातोः

ष्यञ्। १७६७ **योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्**। (५-१-१३२) रामणीयकम्। आभिधानीयकम्। 'सहायाद्वा' (वा ३०१४)। साहाय्यम्, साहायकम्। १७६८ **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च**। (५-१-१३३) शैष्योपाध्यायिका। मानोज्ञकम्। १७६९ **गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु**। (५-१-१३४) अत्याकारोऽधिक्षेपः। तदवेतः ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः अवगतवान्वा। गार्गिकया श्लाघते। गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः। गार्गिकया अत्याकुरुते।

'गुणवचन-' इति ष्यञं बाधित्वा अणप्रसङ्गात् काव्यमिति कथमित्याक्षेपः। समाधत्ते **कविशब्दस्येति**। ब्राह्मणादित्वादित्यनन्तरं ष्यञि उपपाद्यमिति शेषः। **योपधात्**। योपधाद् गुरुपोत्तमात् प्रातिपदिकात् षष्ठयन्ताद्भावकर्मणोर्वुञित्यर्थः। **रामणीयकमिति**। रमणीयशब्दाद् वुञ्। **आभिधानीयकमिति**। अभिधानीयशब्दाद् वुञ्। **सहायाद्वेति**। वुञिति शेषः। पक्षे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। इदं तु वार्तिकं भाष्ये क्वचिन्मृग्यम्। **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च**। द्वन्द्वाद् मनोज्ञादिभ्यश्च षष्ठयन्तेभ्यो वुञित्यर्थः। **शैष्योपाध्यायिकेति**। शिष्यश्च उपाध्यायश्चेति द्वन्द्वाद् वुञ्। स्त्रीत्वं लोकात्। यद्यपि 'योपधात्' इत्येव सिध्यति तथापि गौपालपशुपालिकेत्युदाहरणं बोध्यम्। **गोत्रचरणात्**। गोत्रप्रत्ययान्तात् शाखाध्येतृवाचिनश्च षष्ठयन्ताद्भावकर्मणोर्वुञ् स्यात् श्लाघादिषु विषयेष्वित्यर्थः। अपत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रमित्युक्तम्। 'अत्याकार' इत्यस्य विवरणम् **अधिक्षेप इति**। 'तदवेत' इत्येतद्विवृणोति—**ते गोत्रेति**। तच्छब्देन गोत्रचरणयोः भावकर्मणी विवक्षिते। अवपूर्वादिणः प्राप्त्यर्थाद् ज्ञानार्थाद्वा कर्तरि क्तः। ते अवेतस्तदवेत इति विग्रहः। 'द्वितीया' इति योगविभागात् समासः।

'ओरावश्यके' इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मेत्यर्थे काव्यमिति स्यादिति प्रश्नः। **योपधात्**। गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः। योपधात्किम्, विमानत्वम्। गुरूपोत्तमादिति किम्, क्षत्रियत्वम्। **आभिधानीयकमिति**। अत्र प्रकृतिरभेः परोऽनीयर्प्रत्ययान्तो दधातिः। अभिधानीयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः। **सहायाद्वेति**। सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च**। मनोज्ञ, प्रियरूप, बहुल, अवश्येत्यादिर्मनोज्ञादिः। **गोत्रचरणात्**। गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् स्याद्भावकर्मणोः। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्, तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्यर्थः। प्रवराध्याये ये पठितास्तेभ्य इत्यपरे। 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वाद् 'प्राणभृज्जाति-' इत्यादिना अञि प्राप्ते वचनम्। **श्लाघेत्यादि**। श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः। **प्राप्त इति**। इणः प्राप्त्यर्थत्वात्। अपूर्वस्येणो ज्ञाने

गार्गिकामवेतः । १८०० होत्राभ्यश्छः । (५-१-१३५) होत्राशब्दो ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् । १८०१ ब्रह्मणस्त्वः । (५-१-१३६) होत्रावाचिनो ब्रह्मन्शब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद् ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मता ।

इति तद्धितेषु भावकर्माधिकारप्रकरणम् ।

अवगतवान्वेति । ज्ञातवानित्यर्थः । **गार्गिकयेति** । गार्ग्यशब्दाद् वुञि 'आपत्यस्य-' इति यलोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे लोकात् स्त्रीत्वे टापि 'प्रत्ययस्थात्-' इति इत्वे गार्गिकाशब्दः । काठिकया श्लाघत इति चरणादुदाहार्यम् । अत्र श्लाघादयः पदान्तरोपात्ता एव प्रत्ययार्थान्वयिनः, नतु प्रत्ययवाच्या इति बोध्यम् । **होत्राभ्यश्छः** । **ऋत्विग्वाचीति** । याज्ञिकप्रसिद्धेरिति भावः । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः छः स्याद्भावकर्मणोरित्यर्थः । **अच्छावाकीयमिति** । 'आ च त्वात्' इति त्वतलोरपि सर्वत्र समावेशो बोध्यः । **ब्रह्मणस्त्वः** । होत्राभ्य इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते । तदाह **होत्रावाचिन इति** । ऋत्विग्वाचिन इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो नेत्येवास्तु । ब्रह्मणश्छो न इत्यर्थलाभे सति छे निषिद्धे आ च त्वादित्यधिकाराद् 'होत्राभ्यश्छः' इत्येव भावकर्मणोस्त्वप्रत्ययः सिध्यतीत्यत आह **नेति वाच्य इति** । **तलो बाधनार्थमिति** । अधिकारवशाद्धोत्राभ्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्य तलो निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेन ब्रह्मणः कर्मणि त्वस्याप्राप्तेस्तदर्थं त्वप्रत्ययविधानमिति न शङ्क्यम्, नापि ब्रह्मणो नेत्युक्ते पूर्वसूत्रविहितानां त्वतलछानां निषेधः स्यादित्यपि शङ्क्यम्, शब्दोपात्तस्य छस्यैव निषेधात् । अत्र होत्राग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनमाह—**ब्राह्मणपर्यायादिति** ।

इति तद्धितेषु भावकर्माधिकारः ।

प्रसिद्धत्वादाह—**अवगतवान्वेति** । **गार्गिकयेति** । 'आपत्यस्य-' इति यलोपः । चरणाद् वुञ उदाहरणं तु काठिकया श्लाघत इत्यादि बोध्यम् । श्लाघादिष्विति किम्, गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् । **होत्राशब्द इति** । जुहोतेस्त्रन् । **नेति वाच्य इति** । छप्रत्यये निषिद्धे 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेनैव त्वप्रत्ययः सिध्यति । विभक्तेरनुच्चारणालाघवं च भवतीति भावः । 'होत्राभ्यः-' इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—**ब्राह्मणपर्यायादिति** । इति भावकर्मार्थकाः ।

इति तत्त्वबोधिन्यां नञ्स्नञ्प्रकरणम् ।